

FELSZÍNI GEOFIZIKA ALKALMAZÁSA A VÍZBÁZISVÉDELEMBEN

Dr. Nyári Zsuzsanna¹, Dr. Juhászné Virág Margit², , Dr. Szűcs Péter³

Bevezetés

Az 1997 óta folyó ivóvízbázis-védelmi diagnosztikai munkák végrehajtása során egyre inkább hangsúlyos szerepet kap a különböző geofizikai módszerek, mérések alkalmazása. A kiegészítő terepi mérések és vizsgálatok részeként akár önállóan, akár más módszerekkel, eljárásokkal kombinálva hasznos információkhoz juthatunk az utánpótlás szempontjából fontos sekélymélységű zóna földtani felépítésére vonatkozóan. A sérülékeny földtani környezetű ivóvízbázisok biztonságba helyezését célzó védőterület kijelölésének alapjául szolgáló hidrogeológiai modellszámítások egyik bemenő adata a területre jellemző földtani modell. Ennek felállításához, illetve pontosításához nélkülözhetetlen a geofizikai mérések során szerzett adatok felhasználása.

A sérülékeny vízbázisok változó földtani környezetben jelennek meg. Tartozhatnak karszt-, réteg-, talajvíz vagy partiszűrűsű típusba, melyek geofizikai megkutatásának módjai igencsak eltérnek egymástól. A mérési eredmények értelmezéséhez felhasználásra kerülnek a régebbi és a feladathoz közvetlenül kapcsolódó fúrások adatai is. A geofizikai kutatások végeredménye minden esetben egy olyan földtani modell, amely a terület részletesebb megismerését, a vízföldtani modell további pontosítását eredményezi.

A kutatási feladattól és a vízbázis környékének földtani felépítésétől függően választjuk ki a legmegfelelőbb mérési módszert, illetve módszereket. Szeizmikus módszerrel eltérő sűrűségű rétegek közti határfelületek mutathatók ki nagy pontossággal (pl.: karsztos aljzat követése, kompakt agyag-laza fedő határfelület). Az egyen- és váltóáramú mérési módszerekkel az eltérő fajlagos ellenállású összletek (agyag-homok-kavics) különíthetők el. Földradar módszerrel elsősorban a folyóparti kavicssteraszok rétegződésesei követhetők.

---

¹ geofizikus, ELGI Budapest

² hidrogeológus szakmérnök, VIZITERV Consult Kft., Budapest

³ geofizikus mérnök, Miskolci Egyetem, Miskolc

A cikkben ismertetjük a különböző típusú vízbázisok esetén sikerrel alkalmazható egyenáramú elektromos mérési módszereket, és konkrét esettanulmányokon keresztül bemutatjuk, a geofizikai mérések szerepét a vízbázis védelmi feladatok megoldásában.

Egyenáramú elektromos mérési módszerek

A vízföldtani kutatások során általános az egyenáramú vertikális elektromos szondázás (VESZ) alkalmazása. Ugyanakkor megjelentek a jobb vertikális felbontóképességű, bár kisebb behatolású módszerek, mint az egyenáramú elektromos szelvényezés. A módszer előnye, hogy lehetőség van a kétdimenziós kiértékelésre, ami csökkenti a VESZ mérések feldolgozásának örök problémáját, az ekvivalenciát, ezen kívül, a mérés jellegéből adódóan sokkal jobb horizontális felbontás érhető el vele.

A vertikális elektromos szondázással (VESZ) áttekintő képet kapunk a terület ellenállásviszonyairól, a sokelektrodás eszközökkel végzett szelvényezések a kisebb mélységben elhelyezkedő szerkezetekről adnak részletesebb képet.

Az egyenáramú elektromos szelvényezés módszerével a felszín alatti néhány 10 m-es térrész fajlagos ellenállás viszonyait tudjuk leképezni. A mérésnél egy elektródapáron egyenáramú jeleket bocsátunk a talajba, egy másik elektródapáron pedig a létrejövő feszültségesést mérjük. Ez alapján számítható az áram által átjárt térrész látszólagos fajlagos ellenállása. Az elektródák távolságának változtatásával szabályozhatjuk a mérés behatolási mélységét, így az adatok egy adott pont alatti térrész ellenállásának mélység szerinti változását tükrözik.

A mérési adatok feldolgozását kétdimenziós inverziós módszerrel végezzük. A program a végeselemes modellezésen alapuló, csillapított legkisebb négyzetes inverziós eljárást alkalmazza. A szoftver az inverzió során egy olyan geoelektromos modellt állít elő, amelyből számított látszólagos fajlagos ellenállásszelvény adatai a mért adatrendszerrel a legkevésbé térnek el.

A feldolgozás eredményeként kapott tényleges fajlagos ellenállás szelvény adatait a fúrásokból származó rétegsorok alapján kiterjeszthetjük a mérési vonal teljes hosszára.

Nyírbátor, sérülékeny vízbázis

Vízföldtani viszonyok

Északkelet-magyarország teljes területét fiatal, negyedidőszaki üledékek borítják. A negyedkori rétegek kitűnő vízszerszési lehetőséget biztosítanak. A közüzemi és egyéb ivóvízigények 100%-os mértékben ezen rétegekből kerülnek kielégítésre ebben a régióban.

A részletesen vizsgálandó negyedidőszaki rétegsor három osztatú felépítése régóta ismert. Az alábbiakban ezen jelenség fejlődéstörténeti magyarázatával kötjük egybe a főbb rétegek ismertetését ([1. táblázat](#)).

A negyedkori rétegek Nyírbátor közelében egy ÉK-DNy-i pásztában jelentősen kivastagodnak, itt észlelt 300 méteres összvastagságuk az egyik legnagyobb a Nyírségben. A kivastagodás oka részben a domborzat DK felé felmagasodó hátság jellege, fontosabb azonban a város környékén jelentkező pleisztocén üledék-teknő szerepe. A negyedkori rétegek DK-re, a hegységperem felé, az aljzat felemelkedésével vékonyodnak el. ÉK és ÉNy felé a Nyírség vetők mentén érintkezik a szomszédos területekkel, a jelenlegi kiemelt helyzet tehát tektonikus eredetű. A Nyírség a legfiatalabb korban lett kiemelt hátság, amelyre a szél löszüledéket rakott le.

Geofizikai kutatás

A geofizikai kutatás elsősorban a felső 10 m-es összlet pontosabb megismerését célozta. Az eredmények egy készülő vízföldtani modell számára szolgáltatnak adatokat. A vízbázis vizsgálat alá vont területén 6 db vízműkút és 5 db megfigyelőkút található. A kutak talpmélysége 150-330 m közötti, a harántolt rétegek uralkodóan homokos kvarter üledékek, amelyek közé homoklisztes, agyagos szakaszok települtek.

A fúrások adatai alapján kapott földtani modell pontosítása a teljes — a szűrőzött rétegeig terjedő — mélység szakaszra az elérhető geofizikai eszközökkel nem végezhető el, főként a megbízhatóan pontos rétegfelbontás hiánya miatt. Az elsődleges feladat tehát az igen sekély, 10-15 m-es — a talajmechanikai fúrások mélységtartományába eső — fedő pontosabb megismerése

volt a kutak környezetében. Mivel a vizsgálandó terület kiterjedése nem túlságosan nagy, mérési módszerként a jó vertikális felbontóképességű, egyenáramú sokelektrodás mérési elrendezést választottuk, amellyel a felső 10-15 m-es összeletről jó felbontású szelvényeket kapunk. (1. ábra)

Mérési adatok földtani értelmezése

A számított fajlagos ellenállás értéke a vizsgált területen általában 10 és 200 ohmm között változik. A fúrások és az irodalmi adatok alapján a 20 ohmm alatti valódi fajlagos ellenállás agyagot jelez, a 20-35 ohmm közötti agyagos, iszapos üledékre, a 40-80 ohmm közötti értékek a homokra jellemzőek. Ennél nagyobb fajlagos ellenállás, földtani hatót feltételezve, a felszínközeli néhány méterben (a talajvízszint felett) a homok kiszáradásával magyarázható, míg nagyobb mélységben nagy valószínűséggel kavicsos homokot jelez. Mesterséges eredetű objektumok (fémes anyagú vezetékek), illetve a mérési vonal közelében található elektromos létesítmények, nagyfeszültségű vezetékek, nagyméretű betonépítmények azonban torzíthatják a mérési eredményeket.

A földtani értelmezés eredménye azt az új információt hozta, hogy a Nyírbátorban eddig egybefüggőnek feltételezett felszínközeli vízáteresztő rétegek között is vannak kevésbé jó vízvezető képességű rétegek. A felszínközeli rétegek heterogén felépítése és a közbetelepülések lencsés kifejlődése mind a vízbázis sérülékenységét bizonyítják

Hajdúszoboszló, sérülékeny vízbázis

Vízföldtani viszonyok

A hajdúszoboszlói vízműkutak környezete a Nagyalföld neogén medencéjén belül elkülöníthető két tájegység határán fekszik, kisebb részben a Hajdúsági hát, nagyobb részben a Hortobágy tájegység területére esik. A Hajdúsági, illetve a kapcsolódó Nyírségi hátság központja ÉK felé helyezkedik el, ennek megfelelően a terep ebbe az irányba emelkedik, míg a Hortobágy felé eső rész Ny-ÉNy felé enyhén lejtő, sima domborzatú terület.

Az adott vizsgálatok szempontjából csak a felszínhez közelebb eső tér-résszel érdemes részletesen foglalkozni. Az alsó-pannon korú, zömében homokos, kavicsos képződmények vastagsága a város környékén kb. 400 méternyi. Az alsó-pannon vízadó rétegeket vastag, lignites agyagos, homokrétegekkel tagolt, de zömében rossz vezetőképességű felső-pannon tavi üledék fedi le. A két réteg határfelülete kb. 1000 méterrel van a felszín alatt. A negyedkori rétegek mélysége 120-150 méter.

A kutak környékén a holocén folyamán lerakódott löszös iszap, agyag található, ezek vastagsága 8-16 méter. Talajmechanikai feltáró vizsgálataink alapján a területen a felszín közelében található rétegek mindegyike plaszticitása alapján agyagnak minősült.

A pleisztocén rétegeket egyrészt kis szemcseméretű iszap, homokliszt, agyag keverékéből álló rétegek, másrészt durvább, kevésbé kevert összetételű homokrétegek alkotják. A homokrétegek vastagsága változó, lencseszerűen ki is ékelődhetnek, helyenként vastagsága oldalirányban is folyamatosan változhat.

A pleisztocén rétegek folyóvízi eredetűek, kavics, homok és ártéri öntésagyag építi fel. A felső rétegcsoport a felszíntől kb. 50 m mélységig tartó rétegösszletet jelenti. A vízvezető szintek iszaposak és finomhomokosak, a többi szinthez képest kisebb vízadó képességűek. 50-90 m mélységközben található a felső jó vízadó szint. Itt már a porózus, vízadó képződmények túlsúlya jellemző. 90-100 m mélységközben található a felső és alsó vízadó szintet elválasztó szemipermeábilis szint. 100 m alatt a pleisztocén fekü aljáig helyezkedik el az alsó vízadó összlet. Az összlet hasonló jellegű a felsőhöz, ugyanakkor a rétegekben több a durvahomok részaránya. Közvetlenül a homokrétegek felett általában kifejezetten jó vízzáró képességű feküagyagok települnek, majd felfelé az újabb homokréteg felé egyre vegyesebb a szemcseösszetétel.

A terület természetes vízfolyása a Kösely-ér. Évi közepes vízhozama $5 \text{ m}^3/\text{s}$, vízszintjének ingadozása 1 méter/év. Szabályozatlan mederben kanyarogva folyik ÉNy felé a Hortobágy-patakba. A környéken a talajvíz szintjét befolyásolhatja még a várostól nyugatra elterülő nagyméretű halastó. A területen a talajvizek a felszíntől 1,5-5 méter közötti mélységben helyezkednek el.

Geofizikai vizsgálatok

A kutatási feladat megoldásához 12 db, AB=500 m maximális elektródátávolságú VESZ szondázási pontot vettünk fel, valamint 2,3 km mentén végeztünk egyenáramú elektromos szelvényezést Wenner elrendezéssel, 5 m-es egységnyi elektróda távolsággal.

A mérési eredmények földtani értelmezésekor felhasználtuk a szelvények mentén található vízműkutak rétegsorainak információit is. Az eljárás eredményét olyan földtani szelvények képezték ([2. ábra](#)) melyek alapján a kutatási terület általános földtani leírását is meg tudtuk adni.

Földtani modell

A felső harminc méteren többnyire agyagos iszapos rétegek váltják egymást, amelyeket helyenként lokális, aránylag kis kiterjedésű homokbetelepülések szakítanak meg.

Ezek alatt több agyagos betelepüléssel tarkítva található az a homokos összlet, amelynek mélyebb szintjei a kutak vízadó rétegeit jelentik. Az alsóbb, szűrőzött rétegek fedője általában igen kis fajlagos ellenállású (12-18 ohmm) 5-10 m vastag agyag, amely vélhetően jó vízzáró. A felsőbb réteg fedője is jó vízzáró agyag.

A geofizikai méréseket és a földtani adatokat figyelembe véve kijelenthető, hogy a felső 30 m-ben a homokbetelepülések nagy valószínűséggel lokális jellegűek, lefelé vízföldtanilag zártak. Ez különösen a sokelektrodás módszerrel kapott szelvényeken látszik, ahol vagy nem is különült el karakteres, vastag homokréteg, vagy, ha az megjelent, többnyire jó vízzáró összletre települ.

Debrecen Nagyerdő környékének vizsgálata

Kutatási feladat

A Hajdúhásági Többcélú Vízgazdálkodási Rendszer vizsgálatának keretében a Nagyerdő alatt kialakult talajvízszint-süllyedés mértékének és a lehetséges vízpótlás módjainak vizsgálatához vált szükségessé a környék vízföldtani modelljének megalkotása. A kutatás helyszínéről származó földtani adatok szerint a holocén fedő alatt uralkodóan pleisztocén homok, agyagos homok

összletek találhatóak. A 130-160 m vastag pleisztocén rétegeket csapolják a területen a Debrecen-II. Vízmű, a BIOGAI és a DOTE kútjai. A Debrecenben végzett helyi hidrogeológiai kutatások alapján már korábban megfogalmazódott, hogy a Debreceni Nagyerdőn tapasztalható mély talajvízszint részben a rétegvíz-kitermelés következménye (**Dr. Marton Lajos**), s ez a természetvédelmi területen tapasztalható károsodásnak okozója lehet. A lakossági ivóvízbázis biztonságba helyezése programjának keretében létesített és további talajvízszint-észlelő kutak adatai alapján került sor a talajvízszint alakulásának újbóli vizsgálatára.

A megbízható földtani modell előállításához szükség volt a felszínközeli térrész megismerésére. Ehhez nagyfelbontású geofizikai mérések szolgáltatottak adatokat.

Geofizikai kutatás

A kutatási feladat megoldásához a Nagyerdő területén egyenáramú elektromos szelvényezést végeztünk összesen mintegy 12 km hosszan. Egy jellegzetes fajlagos ellenállás szelvényrészlet látható a [3. ábrán](#).

A mért, illetve a számított fajlagos ellenállás értékek a mérési vonalak mentén átlagosan 20 és 350 ohmm között váltakoznak. A fúrési rétegsorok és irodalmi adatok alapján a 20 ohmm nedves agyagos rétegre utal, míg az egyre nagyobb ellenállás-értékek a homokosabb, szárazabb rétegeket jelentik. A 150-200 ohmm-nél nagyobb ellenállás száraz homokkal azonosítható ezen a területen. A fajlagos ellenállás értékek minden szelvény mentén a mélységgel csökkenő tendenciát mutatnak, ami a fentiek szerint egyrészt nagyobb nedvességtartalomra utal, másrészt a nagyobb agyagtartalommal is magyarázható.

Az ellenállás-mélység szelvények értelmezése alapján kézenfekvőnek tűnik, hogy különböző mélységtartományokra vonatkoztatott területi képet állítsunk össze az ellenállás eloszlásról. A [4. ábra](#) két mélység szinten mutatja be a fajlagos ellenállás értékek szelvények menti eloszlását. A [4a ábra](#) a 0-2 méter közötti mélységtartomány, vagyis a feltalaj, többnyire 100 ohmm fölötti ellenállás viszonyait tükrözi, amelytől csak a műút mellett futó szelvény úttöltés okozta alacsonyabb ellenállása tér el. A 4 méteres mélységre vonatkozó térképen ([4b ábra](#)) a vízkutak

környezetét körülvevő nagyobb ellenállás a vízkivétel által okozott kisebb nedvességtartalommal hozható összefüggésbe, és ez a tendencia folytatódik nagyobb mélységtartományokban is.

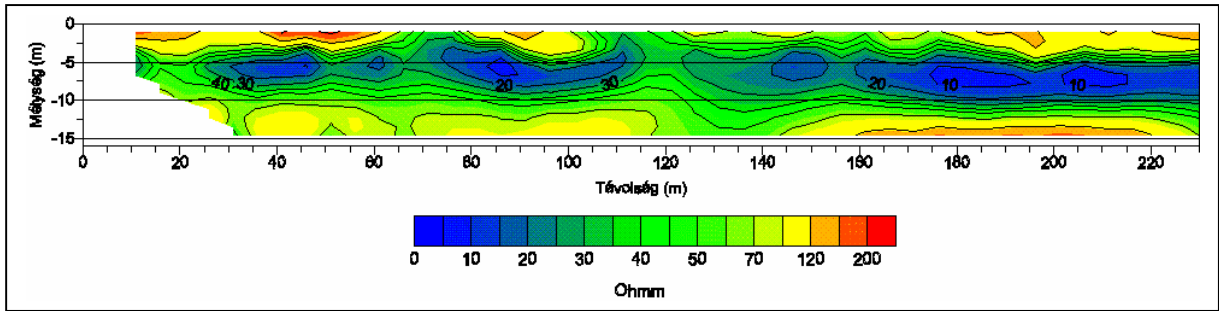
A térképeket a teljes kutatási mélységtartományra értelmezve ([5. ábra](#)) megállapítható, hogy a vízutánpótlás a kivételi helyek felé többnyire észak és kelet felől történik, vagyis erre nagyobb homoktartalmú rétegek fordulnak elő. Ugyanakkor a magasabb ellenállás nem szimmetrikusan veszi körül a kutak területét, vagyis nyugat és északnyugat felé alacsonyabb ellenállású, agyagosabb rétegek fordulnak elő, ami kevésbé ad vízutánpótlást. A 20 méter alatti mélységtartományban mindenütt a 40 ohmm, vagy annál alacsonyabb fajlagos ellenállás értékek dominálnak.

Összefoglalás

Felszíni geofizikai mérések során megbízhatóan meghatározható a vizsgált térrészre jellemző fajlagos elektromos ellenállás eloszlás. A fizikai paraméterek a fúrásos adatok alapján földtani rétegeknek feleltethetők meg, így a pontszerű információk a teljes szelvényhosszban kiterjeszthetők. Egy adott kutatási terület földtani jellemzésének elkészítéséhez több irányban felvett szelvények együttes értelmezésére van szükség.

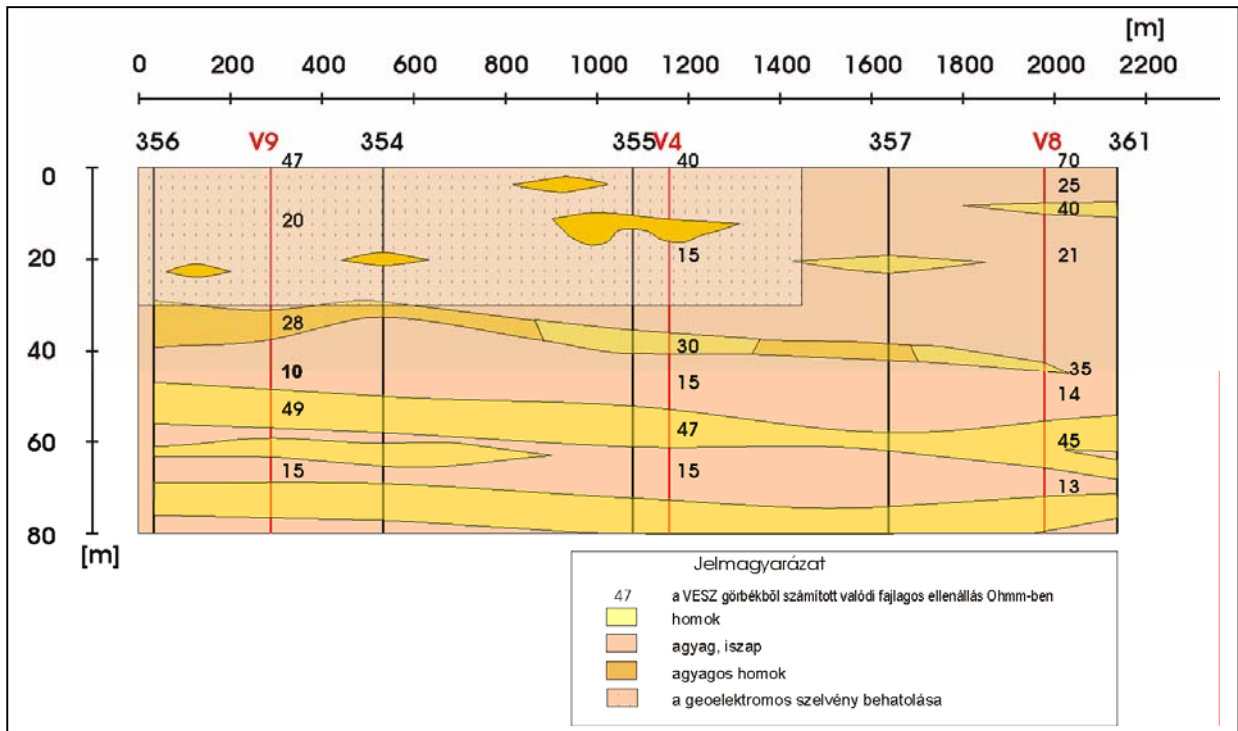
Köszönetnyilvánítás

Az esettanulmányokban ismertetett geofizikai mérések és értelmezésük az ELGI tudományos jelentései alapján készültek, melyekért a szerzők köszönetet mondanak **Pattantyús-Ábrahám Miklósnak** és **Tildy Péternek**, az ELGI tudományos munkatársainak.

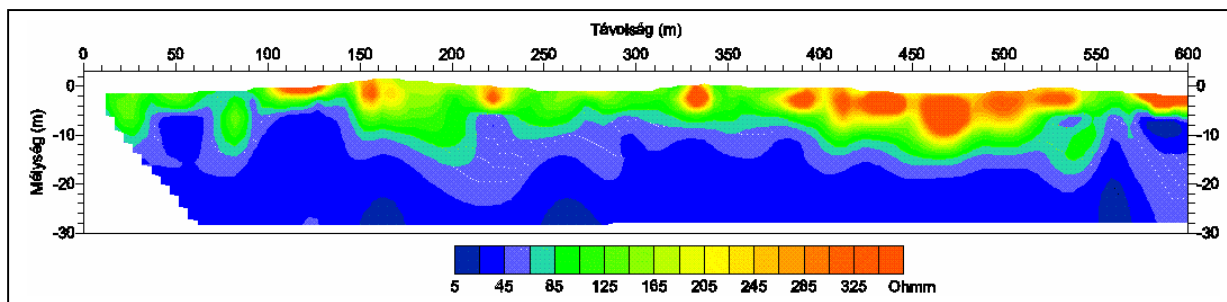
1. ábra

Egyenáramú ellenállás szelvényrészlet Nyírbátorban. A jó vízáteresztőnek tekinthető, közepes ellenállású összetett (zöld szín) vízzáró lencsék (kék szín) települtek

2. ábra

Pontszerű VESZ mérések és egyenáramú elektromos szelvény fajlagos ellenállás adatainak földtani értelmezése fűrésos rétegsorok felhasználása alapján. A függőleges piros vonalak a VESZ pontok, a feketék a fűrészek helyét jelölik

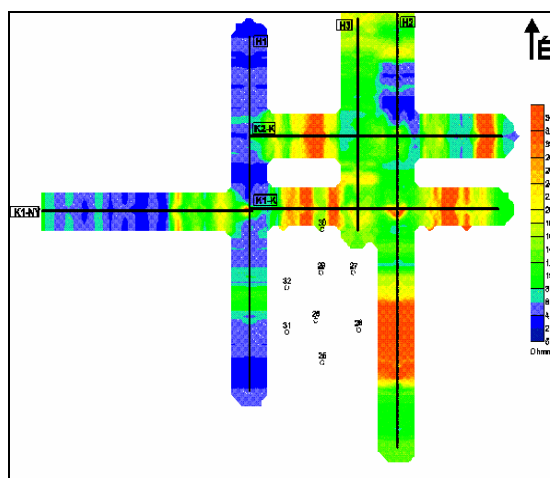
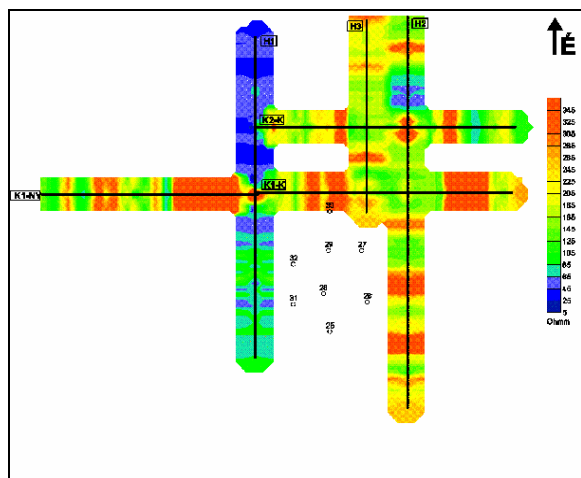

3. ábra

Jellegzetes fajlagos ellenállás szelvény Debrecen-Nagyerdőből. A csökkenő ellenállásértékek növekvő víz-, illetve agyagtartalomra utalnak

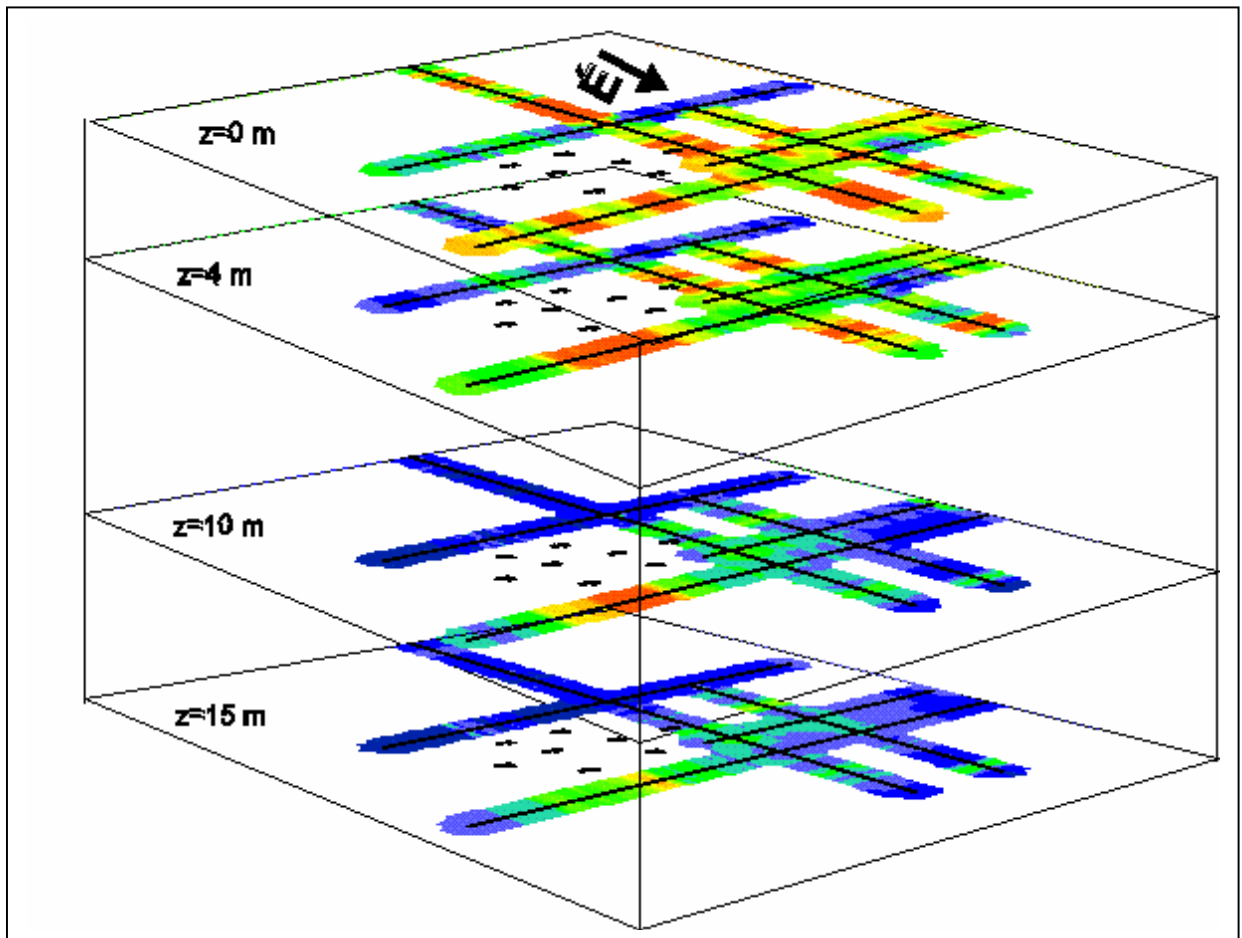
a.

b.

4. ábra

Fajlagos ellenállás értékek területi eloszlása különböző mélység szinteken Debrecen-Nagyerdőből. A számozott nullkörök a vízmű kutakat jelölik.

5. ábra

Fajlagos ellenállás értékek térbeli eloszlása különböző mélység szinteken Debrecen-Nagyerdőből. A színskála a 4. ábráéval azonos. Látható, hogy a mélység növekedtével nő a rétegek nedvességtartalma (kék szín dominál) a vízmű kutak ÉK-i környékének kivételével

<i>Földtani kor</i>	<i>Formációk, fáciesek és tagozatok</i>
<i>Felső-pleisztocén és holocén</i>	<i>Nyírbátori futóhomok formáció</i>
<i>Felső és középső-pleisztocén</i>	<i>Nyékládházai kavics formáció (?)</i>
	<i>Mátészalkai Agyag és Homok tagozat (tavi és folyóártéri kavics és homok)</i>
	<i>Középső-pleisztocén diszkordancia</i>
<i>Alsó-pleisztocén és legfelső-pliocén</i>	<i>Tiszapalkonyai kavics tagozat (szárazföldi és folyami)</i>
	<i>Fekü diszkordancia</i>
<i>pliocén (s.l. levantei)</i>	<i>Nagyalföldi tarkaagyag formáció (szárazföldi, helyenként mocsári)</i>

1. táblázat

Nyírbátor környékének felső-pliocén és negyedidőszaki képződményeinek rétegtani besorolása